

LAURO ŠAKA VIRŠ BALTIŠKŲJŲ ARCHETIPŲ

Romualdas Granauskas, kaip retas kuris kitas nūdienos lietuvių prozininkas, priešinasi „šiaudinei“ laikinumo būsenai, tvariu žodžiu bandydamas atsilaikyti prieš vienkartiškumo šturumą. Iš tiesų šiandien gyvename laikinumo apologijos dienomis, kai net skulptūros kuriamos nebe iš akmens ar marmuro, o iš šiaudų. Tokia skulptūra sudega per penkiolika minučių, išliepsnodama vartotojiškos visuomenės nuostatą – laikinumą – kaip epochos ženklą.

Kiekviena Granausko knyga vos pasirodžiusi tapdavo įvykiu, nes sublimavo tradiciją (visa, kas geriausia pasakyta prozos meno žodžiu iki jo) ir pasakydavo dar šiek tiek daugiau, skaudžiau, simboliškiau. Ir pasakydavo pačiu laiku, kaip tik tada, kai ateidavo metas atsiseikinti: *Duonos valgytojai* vaizdavo žemdirbišką būtį kaip mirštantį ritualą, *Jaučio aukojimas* bylojo išdidumą ir nepriklausomybę priklausomybės laike, *Gyvenimas po klevu* liudijo agrarinės kultūros ciklo baigtį, o *Žodžio agonija* – pakirstas sakrališkasis kūrybos šaknis. Gyvu nervu jausdamas permainų nešamas prarastis, Granauskas nebijo būti konceptualiai senamadiškas (nuolat eksponuoja svarbiausias nykstančias vertybes ir dėl jų sielojasi), nesistengia atrodyti modernus (išsitenka įprastų žanrų konvencijose), pasakojimą atnaujina per giliuosius literatūros estetinius dėmenis. Granausko prozos šerdis – likimiškieji tautos istorijos lūžiai, kultūros tvėrmė, sovietinio režimo destruktivumas, baltiškieji archetipai, mikrokosmoso ir makrokosmoso gyvybinga vienovė, šio rašytojo kuriamas prozos pasaulis atrodo tvarus ir amžinas, nes priartėja prie žmogiškos prigimties pamatų, prie psichikos gelmių, individualios ir kolektyvinės sąmonės. Granausko proza ir epiškai „kūniška“, ir poetiškai pakili. Pro kruopščiai kuriamą faktūrą visada prasismelkia nebuitis, transcendavimo pastanga.

Dabar gausu tekstų, teigiančių formos žaismą, šmaikščių, paviršutiniškų, neformalių: eskiziškų, aranžuotų, fragmentiškų, antižanriškų, atsainių. Literatūra tampa gerokai paviršutiniška, etiudiška, savaip dalinė. Prarandamą visuotinumą gali atstoti tik skvarbūs grėžiniai į giluminius kultūros klodus. Kaip tik toks yra Granausko rašymas ir toks *Gyvulėlių dainavimas* (1998) – nauja senų apsakymų knyga. Nuostabiausia, kad jie parašyti vos ne prieš tris dešimtis metų (bene septyni iš dešimties). Apsakymą „Vėlyvos gėlės“, 1971–aisiais išspausdintą *Literatūroje ir mene*, perrašinėjau ranka ir siunčiau į Karaliaučių bičiuliui, sovietinių kazarmų rekrūtui. Kada tai buvo! O kūrinio pradžia įstrigo atmintin lyg eilėraštis: „Rudenį, kai visa Lietuva tokia geltona ir graudulinga, parvažiavo Gurauskis į Mosėdį. Ir ėjo jis keliu, ir degė abipus medžiai, o paukščiai pralėkdavo labai aukštai, nepatekdami į geltonas lėtas liepsnas, dar jiems reikės lėkti toli ir negiedoti“¹. Frazė prie frazės, sakinyš prie sakinio šliejasi diktuojami neišvengiamybės ir persmelkiančios epitafinės* gėlos.

Džiovininkas Gurauskis lankosi Mosėdyje, o jo būsimas kapas – tolimuos pasviečiuos. Mosėdyje tuo metu kunigavusio Juozo Tumo-Vaižganto akyse iškyla rusiškas antkapio šriftas – aiškiaregiška talpi detalė (juk Tumas dar nežino, tiktai Granauskas žino, kokios trumpos dienos tų studentėlių, jaunų lietuvių rašytojų „plonais kaklais“: „Tai žmonės, kurie už mūsų literatūrą sumokėjo nei per daug, nei per mažai: jie visi paguldė už ją galvas“, – sakoma esė „Baltas liūdesio balandis“ apie Joną Biliūną, p. 113). Simono Daukanto darbų pašlovinimas ir vargų apgailėjimas, pasitelkiant įspūdingą juodvarnių – pranašų, globėjų ir likimo lėmėjų – simbolį, tai esė „Dvylika juodvarnių, apie Daukantą lakstančių“

¹ Romualdas Granauskas, *Gyvulėlių dainavimas*: Apsakymai ir esė, Vilnius: Presvika, 1998, p. 35. Toliau cituojant iš šio leidinio nurodomas puslapis.

* Epitafija – užrašas antkapyje ar specialioje lentoje, dažnai eiliuotas, pagerbiantis mirusįjį. (Red.)

turinys, jo tūrį išplečiant ne tik mitologinėmis konotacijomis, bet ir ritmo bei intonacijų skalės literatūrinėmis priemonėmis. Juodvarniai – tikras poetinis atradimas, esė herojaus gyvenimo rekonstrukcijai (pagal istoriko Vytauto Merkio monografiją *Simonas Daukantas*, 1972) suteikiantis gilesnę dimensiją.

Kritikams ypač sekasi parodyti Granausko prozos tradiciškumą. O kur slypi šiuolaikiškumas? Kaip jo kūryboje susiformuoja universalusis lygmuo? Iš atsargių, absoliučia estetinė klausia parenkamų žodžių ir jų sudėstymo ritmo, iš neegocentriško, viršasmėniško žvelgimo į istoriją, senąją literatūrą, į laiko gilumą. Iš nuolat besikartojančių, kartų kartoms būdingų motyvų, simbolių, jausenų giminiškumo, iš pirmapradiško baltiško substrato, kurio archetipinius gelmenis jam sekasi užčiuopti. Literatūrologams vis nepavyksta demistifikuoti „kaimo prozos“ stereotipo – teminės klišės, pasiskolintos iš rusų (*деревенская проза*). Ne apie kaimą rašo Granauskas, o apie protėvių paveldą, išdidumą ir mirtį (konkretus istorinis turinys visada lengviau atpažįstamas negu absoliučioji simbolinė reikšmė). Kaip Petras Dirgėla, Juozas Aputis, Antanas Ramonas, Granauskas taip pat įnirtingai ieško kultūrinio tapatumo, tautinės ir individualiosios sąmonės ištakų. Kaimas kūrybos epicentre atsiduria tik dėl to, kad pastoviosios vertybės geriausiai užsikonservavusios seno kaimo žmogaus sąmonėje, ne tik ikisovietinius laikus menančioje, bet per bendruomeninę patirtį išlaikiusioje ir archajiškiausius prisiminimus. Juk, anot Marcelijaus Martinaičio, „sodybose būdavo saugomi ne tik svirno raktai, bet ir kultūros genetinis kodas“.

Apsakymai „Šulinio dugne“, „Dūmai“ – beišnykstančio valstietiškojo epo nuoskilos. Paprasčiausios situacijos (senatvės negalia ar kasdienė ruoša) fokusuoja epochos lūžio bruožus, egzistencijos ištuštėjimą: vaikai išsilakstė, kaimynai išmirė, gandraizdis tuščias, kolūkio kumeliukai auga neglostomi, žmona paseno ir apsileido. Senis arkliu iš fermų grįždamas namo akylai fiksuoja visus nelemtuosius pokyčius, ir, nors taip pat gražiai kaip kadaise „tarp gyvulio ausų iškyla trobos kaminas“ (pasigėrėtinas detalių erdvinis fokusavimas), jam skaudžiausia, kad negali arklio pašaukti vardu – „subendrintas“ arklys nebeturi vardo („Dūmai“).

Kiekvieno apsakymo tekstas tankus, keliaplanis. Padavimas apie užkastą Mindaugo kalaviją kryžminamas su kasdieniškais aplinkybėmis (kalaviją bandys traukti traktorininkas už tris puslitrius samagono). Visa ši istorija atrodo kaip pagėrusių ambicingų vyrų prasimanymas ir gryniausia mistifikacija – koks Mindaugo kalavijas gali gulėti po dideliu akmeniu provincijos miestelio pamiškėje? Bet mitinis matmuo kaip visada Granausko tekste viršesnis: „kalavijas gulėjo po dideliu ąžuolu, viena pusė buvo samanota, o antra švietė baltai, kaip mėnuo, ąžuolo viršūnėje tupėjo šimtmetinis varnas, nejudėdamas žiūrėjo į tolumą. Sūnus stumtelėjo pečiu akmenį, pats suprasdamas, kad ir dešimt vyrų jo nepajudintų“ („Trys gaidžio plunksnos“, p.45). Apsakymo esmė mažumėlę didaktinė: kalavijas iš tikrųjų yra, bet nebėra vyrų, nebėra jėgos, kuri galėtų jį pakelti.

Pasakos reminiscenciją ir melioracijos dienų tikrovę kontaminuoja neišsipildęs Skridailos troškimas prieš mirtį atsigerti iš vaikystės šulinio: „Nė to kalno nebėr, nė to šulinio“, tik gyvulių pėdose – geltonas negyvybės vanduo („Šulinio tamsa“). Mitologinė sąmonė, kuriai būdingi simboliniai vaizdiniai ir poetinės figūros, dabar kritikų aptinkami kone kas antro rašytojo kūryboje (archetipų poetika nūnai madinga), nors tikrai gili meninė projekcija į praeitį tebėra retenybė. Bent jau rekonstruodamas baltiškuosius archetipus Granauskas dabarties lietuvių prozoje tebelieka avangarde.

Senasis jo prozos žmogus neatplėštas nuo prigimties, gamtojautos ir kolektyvinės patirties. Ne buitinis matmuo svarbiausia jo gyvenime. Daiktai čia pilni atminties, tylą pilna kalbos. Santykiai – nuojautų, gerumo, bežodžio savitarpio supratimo. Mistinis pasitikėjimas mirtimi. Atsidūsėjimas, gestas, juodo varno šešėlis, sapnas – visur esantis reikšmių laukas, todėl Granausko kūriniuose nebūna nesvarbių buitinių detalių, daiktų, personažo žodžių, iš pirmo žvilgsnio kad ir atrodančių banaliai kasdieniškai. Gausu pirmapradių elementų (ugnis, vanduo, žemė, saulė), ypatinga pagarba reiškiamą medžiui, įvairiems vaisingumo ir derlingumo simboliams. Kas paslėpta, kas antrame ar trečiame teksto plane, tampa svarbiausiais akcentais, „vidiniu veiksmu“. Apsakymų prasmė lyg ir aiški, bet estetiškai

informatyviame tekste yra kai kas daugiau („meno simboliškumo pamatas yra nepalaujamas nuorodos ir paslėpties žaismas¹, o prasmės ryšių „pynė niekuomet neatsiskleidžia santykiaujant pagrindinėms žodžių reikšmėms“²). Simetriškos detalės, magiški skaičiai kuria ritualinę aurą („pusė dangaus dar priklauso dienai, jau kita pusė – nakčiai“, penkios obelys – penki kapai – penki veidai, trys juodo gaidžio plunksnos, dvylika gluosnių, dvylika juodvarnių, giedoriai sėdi nuo pradžios trečiajame vežime ir pan.) Ne tik simboliškieji, patetiniai įvaizdžiai, o ir „kurapkų ir zuikių nupėduotas rugių laukas“, „krūvelės šiukšlių, stagarų ir šiaudgalių, žmonos sugrėbtų“, žvirblis mėšlyne taip pat priklauso ypatingam reikšmių laukui.

Neginčijama realybė ir tai, ką romėnai vadino *genius loci* (vietos dvasia) – Žemaitija, Mosėdis, sava vieta – namai, tėviškė. Apsakymo „Su peteliške ant lūpų“ (1995 m. apdovanoto Antano Vaičiulaičio premija už geriausią mažo formato kūrinį, išspausdintą *Metų* žurnale) veikėjas, vyriškis per keturiasdešimt, perka užmiestyje trobą.

– *Tu ten nepagyvensi, – pasakė tėvas.*

– *Kodėl nepagyvensiu?*

– *Todėl, kad ne. Jeigu nori, reikia namą nugriaut ir statyt naują. Gal tuomet. Bet kažin. Ir žemė po namu visa prisigėrus.*

– *Ko prisigėrus, ko?*

[...]

– *Rąstai – dar ne namas. Toj vietoj labai stipriai užgyventa.*

– *Ką tai reiškia – užgyventa?*

– *O tą – ten gimei, ten mirei, ten vaikus užauginai, ten tavo ir užgyventa. Ten svetimam nėra vietos.*

(p. 94)

Užgyventa, kur „kertėje po tamsiais laiptais neryškiai boluoja seniai papjautų gaidžių vėlės“, kur „ant kalno šulinys, pakalnė pievos“, kur trobelės „su trimis obelėmis ir moliniais puodais ant žiogrių“, kur naktį tuščiame name girdėti maldos skiemenys, dainos melodija. Kaip folkloro būtyje pabrėžiami kartotės ir amžinumo momentai: gyveno, dirbo, dainavo, mirė. Testamentinis išnykusių kuršių priesakas žemaičiams panašus į užkalbėjimą, oraciją, užkeikimą: „Kai gyvensit po mūsų, vaikščiosit po mūsų, medžiosit po mūsų, sėsit po mūsų, pjausit po mūsų, dainuosit po mūsų, verksit po mūsų, vargsit po mūsų, mirsit po mūsų, – neužmirškite mūsų“ („Laiškai iš Mosėdžio“, p. 111).

Lėta, prakilni sakinio slinktis atkuria kosmogoninės misterijos fragmentą: „Žemė numanė, kad po kiek tūkstančių metų į šias nykias ataušusias vietas atklys žemaūgiai negudrūs žmonės, norės čia gyventi, o nebus jiems jaukumo nei gražių vietų. Todėl iškilojo aplinkui lėkštas kalvikes, užaugino pakraščiuose miškus ir nepiktus vėjus, paleido bėgti žemyn nedidelius upokšnius“ (apsakymo „Riksmas“ pradžia, p. 30). Nebylys, apstulbęs nuo savo riksmo, vėl grįžta į sinkretinį būvį – tampa medžiu.

Norberto Vėliaus tvirtinimu, baltų pasaulis buvo orientuojamas pagal pasaulio medžio provaizdį. Senųjų baltų gyventose teritorijose esą galima įžvelgti tarsi „paguldyto medžio“ atvaizdą. Štai apsakymo „Karas“ mikrovaizdas: „Gula vieškelis per kaimą kaip nupjauto medžio kamienas, į šalis – šakoti keliukai, ant kiekvienos šakelės – po trobą. Didelis tas medis, pilnas lizdų ir jauniklių“ (p. 18; plg. pasaulio medžio reliktus mįslėse: medis su šakom, lizdais ir paukščiais)³. Tokiomis nekeliančiomis abejonių aluzijomis pasireiškia Granausko jautrumas archetipinėms simbolinėms formoms, ir pavyzdžių jo tekstuose – rieškučiomis semk. Apsakymų laikas ne banalus esamasis, o egzistencinis, dažnai ir mitinis. Kai kur

¹ Hans-Georg Gadamer, *Istorija. Menas. Kalba*, sudarė ir vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 191.

² *Ibid.*

³ Taip pat žr. Ema Mikulėnaitė, *Visada čia: Apsakos ir novelės*, Vilnius: Vaga, 1995: „Takas nuo čia ima šakotis ir atrodo lyg nuverstas medis, ant kurio storųjų šakų tupi trobos, šuliniai, o ant plonųjų – karvės, arkliai, avelės.“ (p. 42)

stilizacija pernelyg akivaizdi, net dekoratyvi („[...] tupės kiekviename krūme po tą mažulytį paukštelį“, p. 31).

Netikėčiau knygoje du apsakymai, kuriuose sintezuotas pokariu griūvančio pasaulio vaizdas („Gyvulėlių dainavimas“ ir „Vargonai su tekinėliais“). Tai neparašyto romano fragmentai, kaip regime iš paties autoriaus „Pasiaiškino gerbiamam skaitytojui“. Pasirinkta laiškų forma (vėžiu serganti našlė Kontrimienė rašo broliui į Sibirą po trisdešimties metų) leido išvengti medžiagos suliteratūrinimo, ko, regis, prozininkas labiausiai bijojo ir vengė, užgriuvus tremtinių prisiminimų autentikai. Pasakojimas pirmuoju asmeniu, išsaugant žemaitiškos kalbėsenos statumą ir pritrėnkiančias detales, leidžia perteikti tikrąjį lietuvių požiūrį į tuos laikus, kai gyvuliai iš bado baubė, dainavo kolchozų tvartuose, o sribokų žmonos grobė išvežtųjų turtą. Leitmotyvinis Kontrimienės apibendrinimas „Su vargu kėlėm, su vargu gulėm, ant to vargo ir gulėjom“ paruošia kulminacinę šio apsakymų dipticho sceną – spontanišką žmonių giedojimą miestelio aikštėje prie sulaužyto fortepijono. Giedojimą, nuo kurio išsislapsto visi sribokynės šeimnininkai su staiga praturtėjusiomis pačiomis. Esė tekstuose daugoka jausmingumo, kuris apsakymuose sublimuotas į figūrinį lygmenį. Apsakymų rišlumas, darni struktūra ir simbolių sąskambiai atstoja retorinį aiškių dalykų aiškinimą, kartais neišvengiamą eseistikoje.

Šiandien, kai žanro ir atskiro meninio vaizdo prestižas smukęs, o prozos kalbinė raiška tapo nepreciziška, skaityti Granauską – tai skaityti nepraradusį sakralumo tekstą, kuris poetine forma užkoduoja besitransformuojančius ir praradamus tautinio mentaliteto bruožus. Be to, tai prasmingas, patriotiškas ir tiesiog gražus rašymas. Šeštasis *Žodžio agonijos* skyrius baigiamas samprotavimais apie protą, kuris nori *turėti*, ir dvasią, kuri tenori *būti* (kaip kad prie barbarų sulaužyto fortepijono).

O tomis retomis valandomis, kai jiedu susitinka, tomis akimirkomis, kai sutaria triūsti kartu, pasaulis prityla, laukdamas vilčių išsipildymo. Suklūsta šunys, nebegieda net paukščiai. Nudūręs galvą, prie molberto prisitina Rafaelis. Protas paslaugiai atkiša paletę, o dvasia švelniai paima už riešo. Nutyla vėjai, tik ramiai teliūskuojasi jūros. Už nugaros iškyla liekna kaip nendrė šlovės figūra ir palenkia virš jų žaliuojančią lauro šaką.

(p. 31)

Tai turbūt vienas paskutinių klasikinės kūrybos darnos ir pilnatvės vaizdų lietuvių prozoje. Juolab ir pats Granausko rašymas vis labiau tolsta nuo pakilios poetikos ir simbolinių formų. Vėlesniuose kūriniuose atsisakoma vaizdingo, polisemantiško stiliaus. Geriausia pastarųjų metų rašytojo prozos dalis sietina su pokario vaikystės išgyvenimais ir autobiografinio klodo dominante (retrospektyvumas, vaikystės reikšmė asmenybės tapsmui). Autentiškai jie atsispindi autobiografinėse apysakų knygose *Raudonas ant balto* (2000), *Šunys danguje* (2005), kur brutalius pokario įspaudus vaiko sieloje atsveria knygos, muzikos, meilės artimui, šuns „žmogiškumo“ leitmotyvai. Bet autoriaus intencija ne subjektyvistinė – jam svarbiau liudyti ne tiek individualią biografiją, kiek krizinę savo epochos terpę, kurioje buvo sunku net fiziškai išlikti. Romane *Duburys* (2003) vaizduojama sovietmečio statybininkų bendrabučio beprošvaistė butis, sužlugdytas jauno vaikino likimas. Ištuštėjęs jo gyvenimas aprašomas natūralistiškai.

Naujausias romanas *Kenotafas* (2005, vertimas į latvių k. 2006) taip pat dera konfliktiškame pokarinio gyvenimo reikšmių lauke. Atsitolinęs nuo magistralinių ar eksperimentinių rašymo barų, Granauskas skalsiu išlavintu žodžiu papasakojo apie baisų žmogaus sielvartą, balansuojantį ant paranormalumo ribos (šeimą praradusi moteris kaip sūnų pamilsta veršeli). Trys naratyvinės linijos – rašytojo liga, knygos rašymas ir pokario mokytojai – panardintos į kiek melancholiškos savistabos bei autorefleksijos tėkmę ir kelia asociacijų su esė žanru. Tematikos ir pasakojimo būdo sankirta šiame romane labiau intriguojanti ir artikuliuojanti principai organiškesni nei ankstesniajame romane *Duburys*. Tiesioginis autoriaus dalyvavimas romano vyksme (komentuoja savo sveikatos būklę, renka medžiagą apie mokytoją D, bandydamas rekonstruoti jos tragišką ūkimą) stiprina įvykių autentiškumo pojūtį – Granausko pasakojimas, nors gana konvencionalus, vėlgi pajavintas mitiniais ir mistiniais elementais. Sergančio rašytojo išlikimo scenarijus priklauso nuo palangėje augančio beržo, gyvybės antrininko, aiškiaregystės

blyksnis – labai gražios moters regėjimas merdint – tarsi suriša benutrūkstančią gyvybės giją (moteris liepia: grįžk, prisimink, papasakok). Kodėl sergantis, galbūt paskutines dienas gyvenantis rašytojas pasakotojas porina kaip tik šią, o ne kokią kitą istoriją? Suteikdamas pokario mokytojams išskirtinių veikėjų statusą (po Jono Mikelinsko romanų taip pabrėžtinai – pirmąkart) rašytojas stato jiems simbolinį paminklą – kenotafą (įprasčiausi pokario personažai lietuvių prozoje dar vis tebelieka valstietis, partizanas, stribas, tremtinys).

Granausko pasakojimo išskirtinė ypatybė – lengvai vykstanti literatūrinė komunikacija su skaitytoju, nes visi sugestyvūs elementai sumaniai dozuojami: įspūdingi dramatiški įvykiai, tono jausmingumas, lengvai įsimenamas reljefiškas vaizdas, atviravimas apie nuovargį, ligas ir rašymo motyvacijos stoką senatvėje. Ne vien Granauskas dosniai dalijasi su rašymu susijusia graužatimi ir visokiomis peripetijomis. Rašto/rašymo tema literatūroje akivaizdžiai padažnėjusi, tik gaila kad ne esminiu kalbos/ būties dialogo aspektu (daugiausia svarstoma apie rašančiojo savijautą prie tuščio lapo/ekrano ar susikomplicavusią būklę rašančiųjų ir skaitančiųjų bendruomenėje). Kad ir kaip nejaukiai jaustųsi tradicinis rašytojas kūrybą nureikšminančiuose naujuose socialiniuose kontekstuose, Granauskas lieka vienu skaitomiausių vyresnės kartos prozininkų, nuo seno turinčių ir ištikimų gerbėjų būrį, ir mokyklinių programų tvirtą užnugarį.

Jūratė Sprindytė, *Prozos būsenos 1988–2005*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 160–169.